

שירותי פנאי לילדים ולבני נוער עם מוגבלות: מחקירת המצוי להכרת הרצוי

אורית גילור, חגית קליבנסקי ודרורה כפיר

הידע המחקרי הקיים בתחום הפנאי לילדים ולנוער עם מוגבלות בעולם הוא מועט, ובישראל - עוד פחות. הפנאי, למדנו מן הספרות (היוש, 2007; יאיר, 2006; Stebbins, 1997, 2007), הוא רכיב חשוב באיכות החיים של כל פרט. להשתתפות בפעילויות פנאי תרומה בהקשר אישי וחברתי בתחומי חיים שונים, כגון פיתוח מיומנויות אישיות, קשרי חברות, שיפור הדימוי העצמי ותחושת מסוגלות, כישורים חברתיים, הנאה ועוד. על אחת כמה וכמה, חשיבותו רבה עבור אוכלוסייה החווה קשיים רבים ומורכבים בהשתתפות בפעילויות פנאי קיימות. מן הספרות עולה כי במדינות רבות בעולם הולך ומתפתח העיסוק בפנאי של אוכלוסיית הילדים והנוער עם מוגבלות ומשמעותו החינוכית-חברתית מעמיקה. למרות זאת, כאמור, **בישראל הנושא נחקר אך מעט**. כנשות חינוך ביקשנו ללמוד על התחום בכלל ובישראל בפרט במטרה לתרום לא רק לידע, אלא גם לעשייה שיש לגזור ממנו. יתר על כן, מצאנו עצמנו שוקדות על כתיבת שורות אלה כאשר ברקע מאבקם המתמשך של הנכים בישראל למול קובעי המדיניות, מה שמגביר את החשיבות של העלאת המודעות לנושא ואת הצורך בקביעת מדיניות.

הפעילויות הקיימות, כך גילינו במחקר קודם (גילור, קליבנסקי וכפיר, 2015), הן ספורדיות, מקריות, ואינן מנאטות ולרוב אינן מבוקרות על ידי הרשויות הממלכתיות. הידע על פעילויות הפנאי, על המודעות ועל הצרכים והרצונות של צעירים עם מוגבלות ושל הוריהם, הוא דל ביותר. ניכר כי תחום הפנאי מעוגן הרבה פחות מן החינוך הפורמלי, אם בכלל, בחקיקה ובתקנות. צורכיהם המגוונים של צעירים עם סוגי מוגבלות שונים מחייבים התייחסות נוספת, השקעה, ידע ומסירות. ובכל זאת, כשם שאין מי שיטיל ספק בצורך לספק שירותי בריאות וחינוך לילדים ולנוער עם מוגבלות, כך אין להטיל ספק בצורך לספק את צורכיהם בתחום הפנאי. אלא שבכל הנוגע ליחס הממסד לסוגי - תחום זה, כמו גם הצעירים הזקוקים לו, נמצא בתחתית סדר העדיפויות או אף מחוץ לו.

במחקר הנוכחי ביקשנו לבחון את צורכי הילדים ובני הנוער בתחום הפנאי ואת האופן שבו נתפסת פעילות פנאי כזו - על יתרונותיה ועל הקשיים שבה. לשם כך פנינו לאנשים הרלוונטיים לעיצובה ולהפעלתה של מדיניות חברתית בתחום טיפוחם וחינוכם של ילדים ונוער: אנשי הממסד (הארצי והמקומי), המשפחות,

עמותות למיניהן ואנשי הביצוע המקצועיים. מצאנו כי כשמדובר באוכלוסייה של ילדים ונוער עם צרכים מיוחדים בכלל, ובפעילויות הפנאי שלהם בפרט, לכולם תפקיד חשוב שבעתיים.

פעילות פנאי בקרב ילדים ונוער עם מוגבלות

אם אנו חותרים לספק לילדים ולבני נוער עם מוגבלות חיים נורמליים, ככל שהם יכולים לאמץ, הם זכאים לסיפוק צורכיהם גם בתחום הפנאי. הפנאי מרחיב את ההזדמנויות לקדם ולפתח כל פרט תוך התאמה לצרכיו האישיים ולבחירותיו. הפנאי הוא גם ההזדמנות לספק לכל פרט אפשרות להנאה, לצד ההשקעות הרבות מצדו בטיפול במגבלתו וברכישת יכולות להתמודד ולחיות עמה.

השתתפות בפעילויות פנאי חשובה לצעירים עם מוגבלות לא פחות ואולי יותר מאשר לילדים ולנוער ללא מוגבלות (Dahan-Oliel, Shikako-Tomas & Majnemer, 2012; Meyers, Davis-Jones & Botting, 2011). במסגרת זו הם יכולים לצאת מגבולות העיסוק במוגבלותם (שהוא מרכז כל מערכת הטיפוליים המוצעת להם) ולחוות חינוך בלתי פורמלי שיש בו גם ביטוי אישי לצד הנאה והיעדר דרישות להישגים וגם הזדמנויות ייחודיות לפיתוח אישי דרך התנסויות שונות. יתר על כן, זוהי לעיתים הזדמנות בלעדית למפגש חברתי עם אוכלוסייה מגוונת, מפגש שבו הם עצמם חווים ולומדים לתפקד במסגרות אלה. מפגשים אלה גם מאפשרים לאוכלוסייה ללא מוגבלות לפגוש בהם וללמוד (Buttimer & Tierney, 2005). הזדמנות זו אינה רק זכותם של הצעירים, אלא גם חובתה של החברה להתאמץ ולהשקיע כדי לאפשר אותה ולטפחה.

סקירת הספרות העלתה כאמור כי בישראל נערכו מעט מאוד מחקרים בנושא פנאי של ילדים ונוער עם מוגבלות, רובם ככולם מאז תחילת שנות האלפיים, ובעיקר מתחום העבודה הסוציאלית וריפוי בעיסוק (כגון: Engel-Yeger, Jarus, & Anaby & Law, 2009; Jarus, Lourie-Gelberg, Engel-Yeger & Bart, 2011). מחקרים בודדים התמקדו בפנאי משלב במסגרת תוכניות ספציפיות (למשל: היוש, ווגל וגנידי, 2010; רייטר, טלמור והוצלר, 2004; קליבנסקי, 2016; קובי, בועז, זייגר-קובר, 2016; Soffer & Almog-Bar, 2016).

לפעולות פנאי מיוחסות תרומות רבות בתחומים שונים: קוגניטיביים, רגשיים, תקשורתיים, חברתיים ואפילו מוטוריים (Bult, Verschuren, Jongmans, & Lindman & Ketelaar, 2011).

לנוכח עובדות אלה, שתועדו רק מעט, חיפשנו (גילור, קליבנסקי וכפיר, 2015) עדויות לפעילות פנאי יזומה ומאורגנת לילדים ולנוער עם מוגבלות בישראל. בסקר מקוון אותו 33 ארגונים, המציעים 41 פעילויות לבני נוער ובוגרים עם מוגבלות. נמצא כי רוב הפעילויות לנוער עם מוגבלות (68%) מוצעות על ידי ארגוני המגזר השלישי - מלכ"רים ועמותות. מגוון הפעילויות המותאמות למשתתפים עם מוגבלות רחב, אך פריסתן הגאוגרפית מצומצמת, ובפועל יש לפרט מספר מוגבל של אפשרויות. רק כמחצית מהפעילויות (48%) מתקיימות לפחות פעם בשבוע לאורך תקופה ממושכת ועונות על ההגדרה של "פנאי רציני". עם זאת, כשליש מהארגונים (32%) מציעים פעילויות מזדמנות לצד הפעילויות המתמשכות. חלקן מיועדות למשתתפים עם מוגבלות בלבד (48%), ואחרות מיועדות למשתתפים עם מוגבלות וללא מוגבלות (40%). במהלך ביצוע הסקר המקוון ניתן היה ללמוד על כמה בעיות משמעותיות בנוגע לזמינות המידע ולהשתתפותם של בני נוער ובוגרים עם מוגבלות בפעילויות פנאי בישראל. לפיכך פנינו למחקר ראשוני בשדה הפעילות, כדי ללמוד על הגורמים הפועלים ותורמים לפעילות פנאי של ילדים ונוער עם מוגבלות ועל אלה שאינם תורמים לה.

המחקר

כמחקר שדה ראשוני בתחום שנחקר מעט בחרנו לבצעו בפרדיגמה האיכותנית. ברספורד (Beresford, 1994) מציין שיש חשיבות רבה לחקור את נושא ההתמודדות של הורים עם גידול ילד עם מוגבלות בכלים איכותניים, כיוון שהם מספקים להורים מגוון אפשרויות שאותן היו רוצים לתאר. המחקר האיכותני מבוסס על ההכרה בייחודיות המציאות הנחקרת ועל הבנת התופעה על מורכבותה (Stake, 1995). הוא מאפשר הבנה של תופעות אנושיות באמצעות חקר פרטים המפרשים את חיי השגרה היומיומית שלהם ונותנים להם משמעות (Hitchcock & Hughes, 1989), המתארת מציאות שהחוקר מבקש ללמוד. זאת ועוד, המחקר האיכותני מתאים לחקר תופעות מרובות הקשרים ותפיסות המתייחסות למציאות חברתית מורכבת, כמו גם לחקר תופעות שכמעט לא נחקרו עד כה (שקדי, 2003).

במסגרת המחקר ראינו 17 הורים לילדים ובני נוער עם מגוון סוגי מוגבלות, תשעה יזמים מובילים של פעילות ותשעה אנשי מטה ברשויות מקומיות ובארגונים ארציים, בסך הכול 35 נחקרים. איתור ההורים המרואיינים התמקד במשפחות שבהן יש ילד/ה או נער/ה עם מוגבלות בגיל 10-21. המשתתפים אותו בשיטת "כדור שלג" (חבר מביא חבר). ראינו הורים ממשפחות שונות

המתגוררות ביישובים שונים, עירוניים וכפריים, במרכז הארץ (מחדרה ועד גדרה). בכל המשפחות היו הורים נשואים ולשלוש משפחות היה יותר מילד אחד עם מוגבלות. במרבית המקרים היו לבני הנוער מוגבלות מורכבות, כגון מוגבלות פיזית ושכלית, מוגבלות שכלית והפרעות התנהגות וכן אוטיזם בתפקוד נמוך. המרואיינים בקבוצת היזמים-מפעילים עומדים בראש צוות המבצע פעילויות פנאי לאוכלוסיית צעירים עם מוגבלות. הם אותרו על סמך מידע מהמשפחות או באמצעות מחקר הגיטוש באינטרנט (גילור, קליבנסקי וכפיר, 2015). מקרב היזמים-מפעילים, שלושה יזמו את הפעילות ומנהלים אותה, שלושה קיבלו את התפקיד מתוך רצון וידיעה שפעילות הפנאי לנוער עם מוגבלות היא מוקד העבודה, ושלושה מנהלים את פעילות הפנאי עבור כלל האוכלוסייה וכחלק מתפקידם אחרים גם לפעילות פנאי לנוער עם מוגבלות. פעילות היזמים שונה בהיקפה, בפריסתה, בסוגי הפעילויות המוצעות ובדרכי הפעולה. ביניהם היו מיזמים פרטיים ועמותות ($n=6$) ומרכזים קהילתיים וחברתיים ($n=3$). כמו כן רואיינו תשעה בעלי תפקידים ו/או מקבלי החלטות שעיסוקם בתחום הנחקר, במסגרת ארגונים וביישובים באזור המרכז, שבו מתגוררות המשפחות שרואיינו. המרואיינים אותרו דרך מידע מהמשפחות או באמצעות המידע באינטרנט. רואיינו שמונה אנשי מטה בארגונים ארציים ומקומיים, חלקם עובדים בארגוניים ייעודיים ($n=5$) ואחרים במסגרות כלליות, ביניהן רשויות מקומיות ($n=2$) וקרן משלתית ($n=1$).

לצורכי הריאיון הוכן "מדריך ריאיון" לכל אחת מקבוצות המרואיינים, שכלל שאלות בתחומי המחקר, כגון: תפיסת הפנאי, חשיבותו ומשמעותו עבור צעירים עם מוגבלות, צורכי הפנאי שלהם, הפעילויות המוצעות ותרומתן. חלק מהשאלות היו משותפות לכל קבוצות המרואיינים, באופן שיאפשר השוואה. חלק אחר של השאלות הותאם למרואיינים על פי מעורבותם ו/או תפקידם ביחס לתחום הנחקר. הכנת "מדריך ריאיון" התבססה על הספרות העוסקת בתחום ועל כלים קיימים, כגון מחקר אקיי"ם בנושא מדד ההכללה (ורנר וגלאור, 2013), מחקרם של קינג ועמיתיו (King et al., 2007) ומחקרים אחרים (כהן, 2008; Whiteneck; Harrison-Felix, Mellick, Brooks, Charlifue, Gerhart, 2004). לאחר מספר ראיונות שבמהלכם עלו נושאים משמעותיים, עודכנו מדריכי הריאיון לצורתם הסופית. למרואיינים ניתנה אפשרות להרחיב בנושאים החשובים בעיניהם ולהתייחס לנושאים נוספים (Seidman, 1991), לבטא עמדות, מחשבות ורגשות באופן מעמיק שאפשר לחקורות ללמוד על הידע של המרואיינים, וכן להכיר ולהבין את התפיסות, הרצונות והצרכים ואת המשמעות המיוחסת להן (שקדי, 2003), תוך התייחסות להקשרם החברתי-תרבותי (Strauss & Corbin, 1990).

הנתונים נאספו במהלך חמישה חודשים (במהלך השנים 2014-2015) ונותחו כמקובל במחקר האיכותני, על פי שיטת ניתוח תוכן קטגוריאל (ליבליך, תובל, משיח וזילבר, 2010). המאפשרת להתייחס לטקסט כאל מכלול או לחלקים של הטקסט ולנתח את הראיונות על פי קטגוריות התוכן העולות מתוך הטקסט (Strauss & Corbin, 1990). הניתוח נערך תחילה בהתאם לאוכלוסיות המחקר: ניתוח תוכן נפרד לראיונות של ההורים, בני הנוער, יזמים ומפעילים, בעלי תפקידים בכירים. לאחר מכן נערכה השוואה בין קבוצות, במטרה לאתר נקודות דמיון, הבדלים וקשרים ולהוות את התמות המרכזיות/קטגוריות הגרעין (core categories). התמות המרכזיות נבחנו באופן מעמיק ובצורה פרשנית כדי לתאר את משמעותן ולדון בהן על סמך הספרות הרלוונטית.

דיון בממצאי המחקר

במאמר הנוכחי בחרנו להבליט כמה נקודות הנותנות תמונה מקיפה על הצרכים של ילדים ונוער עם מוגבלות בתחום הפנאי ועל הקשיים המעכבים את מתן המענה לצרכים הללו. כמו כן, נציג את הצורך במדיניות ואסדרתה כדי לאפשר את מתן המענים.

א. זכויות

ניכרת הסכמה של כל המרואיינים באשר לזכויות של ילדים ונוער עם מוגבלות, כמו קבוצות אחרות בחברה, גם בתחום הפנאי, הן מתוקף החוק והן מתוקף מערכת הערכים בחברה דמוקרטית. כבר לפני יותר מ-20 שנה, בדו"ח הוועדה לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות (1997), נכתב:

בחיים המודרניים הנופש והפנאי הולכים ותופשים נתח גדול מהזמן. חשיבותו של תחום זה לאנשים עם מוגבלות אינה נופלת מחשיבותו לכלל בני האדם. אלפי ילדים ובני נוער בעלי צרכים מיוחדים אינם משתייכים לתנועות נוער ואינם זוכים לפעילויות של יציאה לטבע וספורט הקיימות עבור כלל הילדים [...] כתוצאה מהיעדר התייחסות מספקת לצורכיהם המיוחדים של אנשים עם מוגבלות בתחום זה, סובלים הם מבדידות חברתית (דו"ח הוועדה לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות, 1997).

הוועדה המליצה על פיתוח שירותים משלבים בתחומי התרבות, הפנאי והספורט. הבחנה חשובה היא בין פעילויות פנאי פורמליות או מאורגנות ובין פעילויות פנאי לא-מוֹבְּנוֹת או לא-פורמליות (Garton, Harvey & Price, 2004). פעילויות פנאי לא-פורמליות הן ספונטניות, לרוב ביוזמת הילד או משפחתו, והן כרוכות בתכנון מועט, אם בכלל (King et al., 2006). פעילויות כאלה יש באורח בלתי פורמלי: משפחה, טלוויזיה, תקשורת אינטרנטית וכיוצא בזה. לעומתן, פעילויות פנאי מאורגנות הן פעילויות המתאפיינות כעיסוק מובנה עם כללים, מטרות, לוח זמנים, בדרך כלל גם עם מדריך מקצועי, מפוקחות על ידי מבוגרים ומדגישות טיפוח מיומנויות (Mahoney, Larson, Eccles & Lord, 2005). פעילויות אלה האחרונות, כגון חוגים ותנועות נוער, נחוצות שכן הן לא רק מספקות צורך חברתי אלא גם מאפשרות לרכוש מיומנויות חברתיות ואחרות.

ב. צרכים וחסימי השתתפות

מהראינות ניתן היה ללמוד על הצרכים של בני נוער עם מוגבלות מנקודת מבטם של המשתתפים השונים. בהתאמה למחקרים בעולם (למשל: Kampert & Goreczny, 2007; Solish, Perry & Minnes, 2009), גם אנו מצאנו כי בראש ובראשונה עולה הצורך החברתי. ההורים, היזמים ובעלי התפקידים דיברו על הצורך לשהות, לפעול וליהנות בחברת בני הגיל. כפי שמספרת אחת האימהות: "היא מאוד מאוד רוצה קשר, מאוד מאוד רוצה חברים", וכפי שמסביר אחד היזמים את אחת ממטרות הפעילות שעליה הוא מופקד: "הרבה מאוד שנים האוכלוסייה הזאת הייתה מודרת, גם הורים גם ילדים התביישו לצאת, הסתגרו וסבלו מבדידות. אנו פותחים להם הזדמנויות להשתלב מבחינה חברתית ותרבותית, ובהמשך גם תעסוקתית. לכן כל פעילויות הפנאי מאוד חשובות". פעילויות פנאי מפחיתות, אם כן, את הבדידות ומאפשרות מגעים בין-אישיים.

צרכים נוספים שעלו מדברי המרואיינים בקבוצות השונות באשר ליכולתם של ילדים ונוער להשתתף בפעילויות פנאי הם: היצע מגוון של פעילויות פנאי מתאימות, זמינות ונגישות לפעילויות, ובעיקר שינוי יחס החברה לאנשים עם מוגבלות. ריימור (Raymore, 2002) מכנה צרכים אלה גורמים מבניים, העלולים לעכב את ההשתתפות בפעילויות פנאי. בין הגורמים המבניים נכללים גורמים סביבתיים, כגון מגוון האפשרויות לפעילויות פנאי, מגוון שקיים בעיר יותר מאשר ביישובי ספך ונגישות למידע על פעילויות (שם). בין הגורמים המבניים נמנים גם המשאבים הכלכליים (אישיים או עזרת מלגות) הנדרשים לרכישת ציוד ולהסעות לפעילויות וחזרה (Wilhite, Martin & Shank, 2016).

מיעוט ההיצע של פעילויות פנאי לילדים ולנוער עם מוגבלות בישראל מופיע במחקרנו הקודם (גילור, קליבנסקי וכפיר, 2015). מן הראיונות למדנו עוד כי המידע על הפעילויות שכבר קיימות אינו מופץ כהלכה. הורים רבים ציינו את הקושי באיתור מידע על פעילויות הפנאי של נוער עם מוגבלות כאחת הבעיות המרכזיות, והארגונים, מצידם, אינם יכולים לפנות ישירות לאוכלוסיית היעד בשל חיסיון: "חלקם לא יודעים עלינו [...] מאוד קשה לאתר אותם [...] להגיע לילד מסוים שהוא לא ברווחה [...]. למשרד החינוך אסור לתת לי מידע [...] סיפור מאוד מסובך לגייס את החניכים". אנבי ועמיתיה (Anaby, Hand, Bradley, Dizeze, Forhan, Digiaco, Law et al., 2013)

מציינים בסקירתם קשר חיובי בין גידול במספר התוכניות המותאמות בקהילה לבין השתתפות רבה יותר של ילדים עם מוגבלות בפעילויות פנאי. לעיתים קרובות מספר התוכניות המותאמות הקיימות בקהילה מצומצם, ופעמים רבות משפחות הילדים עם המוגבלות אינן מודעות לקיומן (Majnemer, 2009).

ממחקרנו זה עולה כי הסעות לפעילות וחזרה גם הן מכשול ענק בנגישות לפעילויות. הרבה מאוד מותנה בהסעות הורים (שיש להם רכב וביכולתם להתפנות) או במתנדבים (שנחוץ לארגן אותם לכך), וכמובן בתקציב. יש פעילויות המספקות הסעות אך לא פעם הדבר בא גם על חשבון היקף הפעילות: "הנגישות בעייתית. הסיפור של ההסעות כולל הוצאות מיוחדות. אם לא היה עניין זה, היינו מכפילים או משלשים את הפעילות" (אחד היזמים).

עמדות חיוביות של הקהילה המאפשרות דלתות פתוחות ומסירות מכשולים, נמצאו כגורם משמעותי, מבין הגורמים המבניים, המעודדים השתתפות בפעילויות פנאי (Wilhite, Martin & Shank, 2016). מדברי המרואיינים במחקרנו זה עולה כי למרות המאמצים הנעשים בהקשר זה, באמצעות תוכניות הסברה שונות, הדרך עוד ארוכה לקבלה ולהכלה של החברה את השונה. כך לגבי שילוב הנוער עם בני גילם: "אנשים על מוגבלויות הם אנשים חברתיים ויש להם צורך לפגוש את קבוצת השווים" (בעלת תפקיד), אולם פעמים רבות ילדים ונוער עם מוגבלות והוריהם ניצבים בפני התמודדות לא קלה עם עמדות לא מכילות: "יש את תיאוריות 'האחר הוא אני' וקבלת השונה, לומדים את זה, גם בתנועת נוער הם לומדים את זה וגם בבית ספר הם לומדים את זה ואיפה שזה מתחיל שמה זה נגמר" (אם). את התמיכה מקבלים ההורים מעמיתים, הורים לילדים עם מוגבלות: "הקבוצה הזו חיזקה אותנו וצמחנו ביחד מזה" (אב) - תופעה שנזכרה בדברי הורים גם במחקרים אחרים (Piskur, Beurskens, Jongmans, Ketelaar, & Smeets, 2015; Shields & Synnot, 2016). החברה, אם כך, איננה גורם תומך ומעודד, ולעיתים להפך.

כלומר, לצד החסמים האישיים להשתתפותם של ילדים ונוער עם מוגבלות בפעילויות פנאי למיניהן, אנו עדים לחסמים מבניים שונים ולחסך בגורמים המעודדים השתתפות. יש הסוברים כי הגורמים המבניים משמעותיים יותר להשתתפות בפעילויות פנאי מאשר גורמים אישיים (King et al., 2006; Badia, Orgaz, Verdugo, Ullan & Martínez, 2011; Tonkin, Ogilvie, Greenwood, Law & Tonkin, 2014).

ג. קשיים בפיתוח תוכניות פנאי ובהפעלתן

על אף ההכרה בזכותם של ילדים ובני נוער עם מוגבלות להשתתף בפעילויות פנאי, מציגים הגורמים המנהלים פעילויות פנאי ובעלי התפקידים קשיים ביישום פעילויות מתאימות. ההורים, מצידם, ערים לקשיים אלה ומתארים את מצוקתם ואת דרכי ההתמודדות עימם. להלן נתאר קשיים שהוצגו בפנינו באשר להיעדר תקציב הולם, למצוקת כוח אדם, להתמודדות עם סוגיית השילוב של ילדים עם וללא מוגבלות ובעיקר להיעדר המדיניות בתחום זה.

ג.1. היעדר תקציב

התקציבים הציבוריים הקיימים אינם מאפשרים פיתוח היצע של פעילויות פנאי בהתאם לצרכים: "בתעריפי משרד הרווחה אי-אפשר לעשות שום דבר, אלא אם כן נוסף כסף ממקור אחר" (יזמית). דומה שהתסכול החריף ביותר בקרב בעלי התפקידים מקורו בפער האדיר בין מספר הצעירים הזקוקים לשירותי פנאי לבין יכולת הרשות, הארגונים והעמותות לספק אותם. למשל, בארגון ארצי גדול שמענו: "יש כעשרת אלפים [...] בגיל חינוך. אנחנו נותנים מענה, בכל פעילויותינו, לכמה מאות מתוכם בשנה". העדר התקציב לפעילויות פנאי מתבטא בנטל התשלום הנדרש מההורים בתמורה להשתתפות. מקצת הפעילויות מסובסדות, אך לרוב השתתפות בפעילויות פנאי כרוכה בתשלום של ההורים. גובה התשלום נקבע בהתאם למשאבי הגוף המפעיל, מסגרת הפעילות, תוכנה, איכותה ולעיתים יוקרתה. לפיכך, האפשרות להשתתף בפעילויות פנאי מתאימות, המקדמות ילדים עם מוגבלות, תלויה ביכולת הכלכלית של המשפחה ומחייבת את ההורים למאמץ נוסף. חשוב לציין כי הקושי של המשפחה מתעצם לאור העובדה שהתשלום עבור פעילויות הפנאי מתווסף להוצאות אחרות הקשורות לצרכים של ילד עם מוגבלות. העלויות משפיעות על השתתפות ילדים עם מוגבלות בפעילויות.

הורים רבים מתגייסים להשיג תקציבים: יוזמים, מגייסים ומתמרנים - תרומות, תקציב ציבורי (במשורה) ותלויים במידה רבה בבעלי תפקיד יחידים היושבים

בעמדות מפתח ומוכנים להירתם לנושא - מוכנים, לא חייבים. אז זה תמיד ההורים; קולם בעשייה זו הוא דומיננטי. לאחר מספר שנים חלקם מותשים ולעיתים מוותרים.

שמענו גם אמירות של בעלי תפקידים המייצגות את התפיסה ש"הפנאי זה מותרות, לא הכרח" (בעל תפקיד). תפיסה זו משאירה לפנאי רק את שאריות התקציב, אם נותרו כאלה, ומכאן ניתן להסיק על סדרי העדיפויות ועל מצוקת התקציב והשלכותיה.

ג.2. מצוקת כוח אדם

ממצאי מחקר מצביעים על החשיבות הרבה שיש לצוות מיומן, היודע כיצד לסייע בהכנת הפעילות ובהנחייתה (Miller, Schleien & Bowens, 2010). בארגונים מסוימים מועסק רק צוות בשכר, אך לרוב בפעילויות פנאי המיועדות לנוער עם מוגבלות מועסקים גם מתנדבים, בשיעור משתנה: "יש לנו פה שבעים אנשי צוות, מתוכם יש את ארבעים המתנדבים"; "יש לנו גם מתנדבים בתוכנית אבל מעט". מצוקת התקציב מאלצת, פעמים רבות, את הארגונים להישענות על מתנדבים, שהם לרוב כוח אדם לא יציב וחסר הכשרה לצד העסקה של כוח אדם שכישרויו אינם תואמים את צורכי הפעילות והילדים. המציאות מחייבת את הארגונים הפעילים בפנאי לגייס את המתנדבים, וזאת אף ש"אנחנו לא מומחים בגיוס מתנדבים ובשימור מתנדבים" (יזם). גיוס מתנדבים, הפעלתם ושימורם דורשים אף הם משאבי תקציב, כוח אדם וזמן, אולם הם מסייעים להוזלת הפעילות ולעיתים הם תנאי לקיומה: "זה היה הפנינג גדול, מקסים, עם מגוון של הפעלות שכמעט כולם הגיעו בהתנדבות". בדרך כלל המתנדבים זקוקים להכשרה, על כן נדרשים הארגונים להקצות משאבים גם להכשרתם: "מקבלים פה הנחיה מאיש מקצוע"; "החונכים מקבלים הכשרה בתנועה" (יזמים). בהקשר זה ראוי לציין כי בעלי התפקידים והיזמים שרואיינו, הקדישו מילים חמות לצוות העובד איתם. הם ציינו בעיקר את המסירות שלו: "התברכתי במדריכים, המדריכים שלי עושים מעל ומעבר".

ג.3. התמודדות עם סוגיית השילוב

קושי אחר שעלה בראיונות עם היזמים וההורים, הוא ההתלבטות באשר לסוגיית שילוב של ילדים ונוער עם מוגבלות וללא מוגבלות. בעוד שבמחקר של שליון ועמיתיו (Schleien, Miller, Walton & Pruett, 2014) הורים לילדים עם מוגבלות חזרו וציינו את המחסור בתוכניות פנאי משלבות עם בני הגיל ללא מוגבלות, הראיונות במחקרנו העידו על לבטים בסוגיית השילוב או בשאלה מהי קבוצת השווים של נוער עם מוגבלות שרצוי לשלבם בה. ברורה לכולם החשיבות

של המפגש עם קבוצת השווים: "זה הבעיה של כל הילדים עם צרכים מיוחדים, שיש להם קשר יותר עם המבוגרים מאשר בינם לבין עצמם" (אם); "החניכים שלנו בדרך כלל מתקרבים לאנשים מבוגרים. הם לא מכירים את קבוצת השווים שלהם. חלק משעות הפנאי זה להיות עם קבוצת השווים שלך, לפיתוח הזהות" (יזם).

אבל לא ברור מי צריך להיות בקבוצת השווים: "אנחנו מתלבטים על זה, מהי קבוצת השווים [...] יש פה איזושהי זהות כפולה. שווים כמוהם או שווים בני גילם? לא יודע, לא סגור לי העניין הזה" (יזם).

הורים הצביעו על השונות כעל גורם לקושי במציאת קבוצת השווים: "אני חושבת שאחד מהקשיים הכי גדולים שאני נתקלתי בהם זה דווקא באמת השונות, שלא אפשרה לי למצוא את נקודת הייחוס בשעות הפנאי בשבילה. זאת אומרת, מצד אחד לא היו ילדים שדומים לה בלקות שלה, אז לא מצאתי את קבוצת השווים שהייתי יכולה אולי ליצור איתם איזושהי קבוצה לשעות הפנאי, ומצד שני היא שונה" (אם).

גם בני נוער עם מוגבלות עצמם מתקשים למצוא את קבוצת השווים שלהם: "היא מבינה עניין. אם יש קבוצה של החבר'ה עם צרכים מיוחדים יותר מורכבים, כיסא גלגלים [...] היא בעצמה אומרת לעצמה, זה לא בשבילי, אני לא שייכת לכאן. מצד שני היא יודעת שהיא לא שייכת לאוכלוסייה הרגילה, לפעילות רגילה, אז זו בעיה, זה ממש בעיה" (אם). הבעיה חמורה אף יותר כאשר מדובר ביישובים קטנים: "במושבים לא ניתן למצוא להם קבוצת שווים [לפעילויות פנאי]" (בעלת תפקיד). יש הגורסים: "נחוץ להם שילוב בשתי קבוצות שווים, ילדים רגילים וילדים כמותם" (בעלת תפקיד).

נראה כי התשובה אינה חד-משמעית, כפי שניסחה זו אחת המרואיינות: "עכשיו גם יש תפיסה כזאת בעיניי שהיא לא נכונה במאה אחוז. היום נורא נוח, כל התפיסה אומרת שילוב, לשלב, לשלב [...] יש קבוצות שנכון לשלב, ויש קבוצות שלא נכון לשלב, ויש קבוצות שנכון שיהיה להם קבוצת שווים של עצמם" (יזמית).

ד. היעדר מדיניות והשלכותיו

קובעי מדיניות ציבורית והגופים האמונים על ביצועה, כגון משרדי ממשלה ורשויות מקומיות, משפיעים במידה רבה על אורחות החיים ועל איכות החיים של האזרחים בכללם ושל אנשים עם מוגבלות בפרט. אך כאשר אין מדיניות או כאשר המדיניות אינה ברורה, אין חלוקת אחריות וסמכות ואין מה או מי שיכוון את העשייה. חקיקה, תקציב ותוכניות הם ביטויים של מדיניות, ובהעדרם לא תיתכן עשייה מושכלת ורציפה.

מדברי המרואיינים כולם ניתן ללמוד על הקשיים הנובעים מהיעדר יישום מדיניות הממשל, כפי שמופיע בחוק. בישראל נחקק, בשנת 1998, חוק שוויון זכויות אשר ממנו נגזרת מדיניות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. אף שחלפו שני עשורים עדיין אין אסדרה שתכלול הנחיות ברורות, תקינה, הקצאה מושכלת של משאבים וכיצא בזה, עבור תחום הפנאי. כפי שנאמר לנו: "הרי אין חוקים" באשר לפעילות פנאי לאנשים וצעירים עם מוגבלות. העדר ויסות וארגון של תקציבים ושל פעילויות מסתכם ביוזמות מפוזרות ואקראיות, הקמות ונפלות ללא תיאום וללא תכנון מרכזי המותאם לצרכים ולנסיבות ואינן מגיעות לכולם. התקציב קובע את מידת הנגישות למידע. "אין לנו משאבים לעשות את יחסי ציבור שהיינו רוצים לעשות" (יזמית) ואת מידת הנגישות לפעילות (הסעה וליווי). כך גם איוש הצוות נקבע על-ידי התקציב.

בהיעדר מדיניות קיים חוסר בהירות לגבי תפקידי הרשויות: "חינוך פורמלי אז יש משרד חינוך. כשמדברים על פנאי או על חינוך בלתי פורמלי אני חושבת שזה קצת נופל בין משרד החינוך למשרד הרווחה. שוב, כשמדובר בילדים שלנו אז זה משרד רווחה, אבל לרוב חינוך בלתי פורמלי הוא לא במשרד הרווחה, הוא במשרד החינוך" (בעלת תפקיד). התמיכה של הרשויות אינה מעוגנת בנהלים ותלויה ברצונם של בעלי התפקידים. לכן ניסיונות של יזמים ליצור קשר עם רשויות מקומיות (ראשי ערים ומועצות, מנהלי מחלקות חינוך, נוער ורווחה) מתפתחים לכדי שיתוף פעולה, בדרך כלל הודות למעורבות של בעל תפקיד מודע המתמסר לעניין: "פעם אחת הוא [ראש העיר] סידר לנו לעשות איזה סוף שנה באחד המתקנים של העירייה"; "יצרנו קשר עם המנהלת של התוכנית בעירייה [...] רצתה לשתף פעולה, שזה היה באמת תענוג"; "בתקופה הזאת, עם המנהלת הזאת, יש שיתוף פעולה מלא, והיא משקיעה משאבים, כן, היא מביאה כסף ליוזמות". אולם זו אינה המציאות בכל הרשויות המקומיות. יש מקומות שבהם יש פער גדול בין התובנה בדבר חשיבות הפנאי לבין המחויבות לפעול לקידומו. ברוב המקרים, יזמים שראיינו סיפרו על קשיים ועל חוסר שביעות רצון מאופן תפקודה של הרשות ומיחסה לנושא של פנאי לנוער עם מוגבלות: "אנחנו

לבד מול העירייה. צריך ממש להילחם, ובשביל להילחם צריך הרבה זמן וכוח" (יזם).

נדמה כי היוצרות התהפכו ובמקום שהמדיניות תכתיב את הקצאת המשאבים ואת דרכי הפעולה, אזי העדר המדיניות מוביל לכך **שהתקציב קובע את העשייה**: "כל דבר שאתה יכול לעשות למען האוכלוסייה הזאת במסגרת התקציב שלך". מה שמקומם את בעלי התפקידים האחראים לקידום תחום זה הוא העובדה ש"כשיש תקציב עושים וכשאין תקציב לא עושים". מציאות זו מגבילה את יכולת התכנון ואת התפתחות וזמינות היצע הפעילויות בתחום. תנאים אלו מקשים במיוחד על הישרדותן של הפעילויות באזורים כפריים ו/או בפריפריה גיאוגרפית וחברתית, שכן כאשר מספר המשתתפים נמוך, קשה יותר לפתוח פעילויות פנאי ולתחזק אותן, כך שהעשייה שם פחות רצופה, אם בכלל.

התמונה העולה מן הממצאים היא כי מרבית שירותי הפנאי לצעירים עם מוגבלות הם **שירותים מופרטים**. לעיתים הרשויות הציבוריות נענות לבקשות של גופים שונים, בעיקר עמותות ויזמים פרטיים, כאשר הרשויות הציבוריות (למשל, משרד הרווחה או רשות מקומית) מממנות (חלקית) ומפקחות בלבד. "אנחנו אישית לא מפעילים כלום", אומר איש רשות מקומית, "אנחנו מאפשרים לדברים לקרות".

אם כך, על אף המודעות העולה לצרכים של ילדים ונוער (וגם מבוגרים) עם מוגבלות, אין גוף שמקבל על עצמו את הטיפול בנושא הפנאי ברמה הארצית. הודות לקשיים הנושא מקבל חשיבות משנית ברוב הארגונים הוולונטריים ולפיכך גם אלה אינם מתמסרים לו בשלמות. על כן, רצון טוב ובעיקר תקציב, ולא צרכים או ערכים, הם שקובעים את העשייה. במציאות זו יש להזכיר את אקראיות הפעולה ואת הרובד המצומצם של הנהנים ממנה.

על אף הקריאות והאקנות הרבות (שעליהן חתומה גם ישראל) מצד ארגונים בין-לאומיים להחלה וליישום, שוויון הזדמנויות בתחום הפנאי עבור אנשים עם מוגבלות הוא בראשית דרכו. דוח שפרסם האו"ם מצביע על מודעות גוברת לשילוב בפעילויות פנאי, אך בכל מדינות אירופה, כמו בישראל, הביצוע אינו משיביע רצון (European Commission, 2010). נדמה, אם כן, כי המדיניות הציבורית בעולם כולו בנושא פעילויות פנאי לאוכלוסייה עם מוגבלות, נשארה בעיקרה ברמת ההצהרה של המחוקק, כנגזרת מחוק שוויון ההזדמנויות, ואילו תרגום המדיניות הציבורית ויישומה לוקים בשל העדר אסדרה מטעם השלטון המרכזי. מרבית הקשיים נובעים מהעדר נגישות למקומות בילוי ולאיתרי פעילות פנאי, אך יש גם חסמים ארגוניים, כגון העדר הנחיות להכנה מתאימה של צוות נותני השירות לקבל ולשרת אנשים עם מוגבלות, כתנאי בסיסי לקידום הנושא (Bosse & Westermann, 2016).

על אף העדר יישום מכון של מדיניות, ניכר כי יש בעולם ובארץ עשייה ויש פעילויות פנאי המיועדות לנוער עם מוגבלות. חלק לא מבוטל מן העשייה הקיימת כיום מתבצעת בזכות תקצוב ציבורי, לצד תרומות וגבייה מהורים, אבל ללא הנהגה ממלכתית ולא בהתאם למדיניות המקפידה על ערכים של זכויות אדם ושוויון.

מקורות

- גילור, א', קליבנסקי, ח' וכפיר, ד' (2015). פעילויות פנאי של נוער עם מוגבלויות - תמונת מצב בישראל. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, כ"ג(42), 61-79.
- דו"ח הוועדה לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות (1997). ירושלים. נדלה מתוך: <https://goo.gl/Tqf3qR>.
- היוש, ט' (2007). הלכו לחפש אתונות ומצאו מלוכה: מוטיבציות לצריכה של "פנאי רציני" ומשמעותן בחברה בת-זמננו. עבודה לתואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת חיפה.
- היוש, ט', ווגל, ג' וגינדי, ש' (2010). "סל-גל" - לשילוב בני נוער עם וללא מוגבלויות במשחק כדורסל בכיסאות גלגלים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי מינהל המחקר והתכנון והאגף לפיתוח שירותים.
- ורנר, ש' וגלאור, ש' (2013). מדד ההכללה (inclusion) של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה הישראלית. תל אביב: אקי"ם. נדלה מתוך: <http://www.akim.org.il>
- יאיר, ג' (2006). מחוויות מפתח לנקודות מפנה: על עוצמת ההשפעה החינוכית (עמ' 193-214). בני ברק: ספריית הפועלים-הקיבוץ המאוחד.
- כהן, א' (2008). בדיקת הקשר בין אווירה משפחתית ותקווה הורית להשתתפותם של ילדים ומתבגרים עם פיגור שכלי בגילי 10-21. עבודת גמר לתואר "מוסמך", החוג לרפוי בעיסוק אוניברסיטת תל-אביב.
- ליבליך, ע', טובל-משיח ר' וזילבר, ת' (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), שיטות לניתוח נתונים איכותניים (עמ' 21-42). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קובי, ק', בועז, מ' וזייגר-קובר, מ' (2016). "כנפיים של קרמבו": מודל לשילוב - מתפיסה חינוכית לגישה מקצועית, עט השדה, 17, 148-162.

קליבנסקי, ח' (2016). שילוב 'האחר': שילוב חניכים עם צרכים מיוחדים בתנועת הצופים, סוגיות בחינוך מיוחד ושיקום, 28, 52-72.

רייטר, ש', טלמור, ר' והוצלר, י' (2004). פעילות גופנית מכלילה. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון.

שקדי, א' (2003). מלים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. תל אביב: רמות.

Anaby, D., Hand, C., Bradley, L., Direzze, B., Forhan, M., Digiacomio, A., Law, M. et al. (2013). The effect of the environment on participation of children and youth with disabilities: A scoping review. *Disability and Rehabilitation*, 35(19), 1589-1598. DOI: 10.3109/09638288.2012.748840.

Badia, M., Orgaz, B. M., Verdugo, M. A., Ullán, A. M., & Martínez, M. M. (2011). Personal factors and perceived barriers to participation in leisure activities for young and adults with developmental disabilities. *Research in Developmental Disabilities*, 32(6), 2055-2063. DOI: 10.1016/j.ridd.2011.08.007.

Beresford, B. (1994). Resources and strategies: How parents cope with the care of a disabled child. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 171-209. DOI: 10.1111/j.1469-7610.1994.tb01136.x.

Bosse, I. K., & Westermann, I. (2016). Inclusive leisure activities: Necessary skills for professionals. An exploratory study. *International Journal of Technology and Inclusive Education (IJTIE)*, 5(1), 794-802.

Buttimer, J., & Tierney, E. (2005). Patterns of leisure participation among adolescents with a mild intellectual disability. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 25-42.

Bult, M. K., Verschuren, O., Jongmans, M. J., Lindman, E., & Ketelaar, M. (2011). What influences participation in leisure activities of children and youth with physical disabilities? A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 32(5), 1521-1529. DOI: 10.1016/j.ridd.2011.01.045.

- Dahan-Oliel, N., Shikako-Thomas, K., & Majnemer, A. (2012). Quality of life and leisure participation in children with neuro-developmental disabilities: A thematic analysis of the literature. *Quality of Life Research*, 21, 427-439. DOI: 10.1007/s11136-011-0063-9.
- ECOSOC (2005). Further Promotion of Equalization of Opportunities by, for and with Persons with Disabilities and Protection of their Human Rights. Retrieved from: <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-9.pdf>
- Engel-Yeger, B., Jarus, T., Anaby, D., & Law, M. (2009). Differences in patterns of participation between youths with cerebral palsy and typically developing peers. *American Journal of Occupational Therapy*, 63(1), 96-104.
- European Commission (2010). The Specific Risks of Discrimination against Persons in Situations of Major Dependence or with Complex Needs. Brussels. Retrieved from: http://ec.europa.eu/danmark/documents/alle_emner/sociale/101115_bilag_en.pdf
- Garton, A. F., Harvey, R., & Price, C. (2004). The influence of perceived family environment on adolescent leisure participation. *Australian Journal of Psychology*, 56(1), 18-24.
- Hitchcock, G., & Hughes, D. (1989). *Research and the Teacher: Qualitative Introduction to School Based Research*. London, Routledge.
- Jarus, T., Lourie-Gelberg, Y., Engel-Yeger, B., & Bart, O. (2011). Participation patterns of school-aged children with and without DCD. *Research in Developmental Disabilities*, 32(4), 1323-1331. DOI: 10.1016/j.ridd.2011.01.033; 10.1016/j.ridd.2011.01.033.
- Kampert, A. L., & Goreczny, A. J. (2007). Community involvement and socialization among individuals with mental retardation. *Research in Developmental Disabilities*, 28, 278-286.
- King, G., Law, M., King, S., Hurley, P., Hanna, S., Kertoy, M., & Rosenbaum, P. (2007). Measuring children's participation in recreation and leisure activities: Construct validation of the CAPE

and PAC. *Child: Care, Health and Development*, 33(1), 28-39. DOI: 10.1111/j.1365-2214.2006.00613.x.

King, G., Law, M., Hanna, S., King, S., Hurley, P., Rosenbaum, P., Kertoy, M., & Petrenchik, T. (2006). Predictors of leisure and recreation participation with children with physical disabilities: A structural equation modeling analysis. *Children's Health Care*, 35(3), 209-234. DOI: 10.1207/s15326888chc3503_2.

Mahoney, J. L., Larson, R. W., Eccles, J. S., & Lord, H. (2005). Organized activities as developmental contexts for children and adolescents. In J. L. Mahoney, R. W. Larson & J. S. Eccles (Eds.). *Organized Activities as Contexts of Development: Extracurricular Activities, After School and Community Programs* (pp. 3-22). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. DOI: 10.4324/9781410612748.

Majnemer, A. (2009). Promoting participation in leisure activities: Expanding role for pediatric therapists. *Physical & Occupational Therapy in Pediatrics*, 29, 1-5.

Meyers, L., Davis-Jones, C. S., & Botting, N. (2011). "A place where I can be me": A role for social and leisure provision to support young people with language impairment. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 46(6), 739-750. DOI: 10.1111/j.1460-6984.2011.00048.x

Miller, K. D., Schleien, S. J., & Bowens, F. (2010). Support staff as an essential component of inclusive recreation services. *Therapeutic Recreation Journal*, 44, 35-49.

Piskur, B., Beurskens, A. J., Jongmans, M. J., Ketelaar, M., & Smeets, R. J. (2015). What do parents need to enhance participation of their school-aged child with a physical disability? A Cross-Sectional Study in the Netherlands. *Child: Care, Health and Development*, 41, 84-92.

Raymore, L. A. (2002). Facilitators to Leisure. *Quality of Life Research*, 34(1), 37-51.

- Schleien S. J., Miller, K. D., Walton, G., & Pruett, S. (2014). Parent perspectives of barriers to child participation in recreational activities. *Therapeutic Recreation Journal*, 48(1), 61-73.
- Seidman, I. E. (1991). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*. New York: Teachers College Press.
- Shields, N., & Synnot, A. (2016). Perceived barriers and facilitators to participation in physical activity for children with disability: A qualitative study. *BMC Pediatrics* 16(1): 9. DOI: 10.1186/s12887-016-0544-7.
- Soffer, M., & Almog-Bar, M. (2016). Therapy or human right? the meaning of recreation for children and youth with disabilities in the "Krembo Wings" youth Movement. *Disability and Health Journal*, 9(3), 399-405. DOI: 10.1016/j.dhjo.2016.04.001.
- Solish, A., Perry, A., & Minnes, P. (2009). Participation of children with and without disabilities in social, recreational, and leisure activities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23, 226-236.
- Stake, R. E. (1995). *The Art of Case Study Research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Stebbins, R. A. (1997). Casual leisure: A conceptual statement. *Leisure Studies*, 16, 17-25. DOI: 10.1080/026143697375485.
- Stebbins, R. A. (2007). *Serious Leisure: A Perspective for our Time*. New Brunswick, New Jersey: Transaction.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Tonkin, B. L., Ogilvie, B. D., Greenwood, S. A., Law, M. C., & Anaby, D. R. (2014). The participation of children and youth with disabilities in activities outside of school: A scoping review. *The Canadian Journal of Occupational Therapy*, 81(4), 226-236.

- Whiteneck, G. G., Harrison-Felix, C. L., Mellick, D. C., Brooks, C. A., Charlifue, S. B., & Gerhart, K. A. (2004). Quantifying environmental factors: A measure of physical, attitudinal, service, productivity, and policy barriers. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 85, 1,324-1,335. Retrieved from: [http://www.archives-pmr.org/article/S0003-9993\(04\)00007-3/pdf](http://www.archives-pmr.org/article/S0003-9993(04)00007-3/pdf).
- Wilhite, B., Martin, D., & Shank, J. (2016). Facilitating physical activity among adults with disabilities. *Therapeutic Recreation Journal*, 50(1), 33-54.
- WLRA World Leisure & Recreation Association (Organization) (2001). World leisure and recreation association international position statement on leisure education and populations of special needs. *Leisure Sciences*, 23(4), 293-297. DOI: 10.1080/01490400152809133.